

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ЗДОБУТКИ ГЛУХІВСЬКИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ

У статті розглядається місце літературно-публіцистичних здобутків глухівських канцеляристів у державотворчих процесах Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. Висвітлюється вплив «козацької історіографії» на риси національної ідентичності українців пізнішого часу. Підкреслено значення Глухова як державної столиці гетьманів і духовно-культурного центру України зазначеного періоду.

Ключові слова: канцеляристи, «козацька історіографія», щоденник-хроніка, літопис, панегірик, бароковий історичний роман, переказ, легенда, ціннісні орієнтири, національна ідентичність.

Існування української автономної державності в другій половині XVII–XVIII ст. створило сприятливі умови для еволюції національної культури. Розширення зв'язків із Західною Європою, розбудова держави потребували високоосвічених людей, урядовців, канцеляристів, що сприяло розвитку освіти і культурних зв'язків, піднесенню політичної думки. Бурхливі події історії відобразились у літературі, мистецтві, театрі, книгодрукуванні, народній творчості.

Мета статті – систематизувати матеріали про літературно-публіцистичні здобутки глухівських канцеляристів та окреслити їхню роль в державотворчих процесах Гетьманщини.

Дослідженням виникнення, походження, статусу військових канцеляристів займалася О. Апанович. Аналізуючи особовий склад Генеральної військової канцелярії Гетьманщини XVIII ст., вона кваліфікувала створений стан як особливе коло української інтелігенції. На особливому значення ролі глухівських канцеляристів в українському державотворенні наголошував академік О. Прицак, виділяючи окремий період в історії України – «доба глухівських канцеляристів». Першими дослідниками козацьких літописів були О. Бодяньський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, Д. Чижевський, Т. Шевченко.

Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст., козацькі літописи як історичну, барокову традицію козацького літописання, крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-культурне явище розглянуто у працях В. Белашова, В. Берези, А. Бовгиря, В. Вечерського, М. Возняка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Дзири, Я. Дзири, М. Корпанюка, В. Кречотеня, Д. Наливайка, Т. Нікольченко, Ю. Нікольченка, Г. Павленко, В. Руссова, Д. Чижевського, В. Шевчука та ін.

І. Франко перший з'ясував літературну значимість козацьких літописів, привернувши до

них увагу як до художньо-літературних творів. М. Грушевський доводив генетичну спорідненість давньої української літератури зі «старою» літературою. Генетичні зв'язки між давнім і новим письменством досліджував С. Єфремов.

Літопис Самійла Величка досліджували видатні вітчизняні та зарубіжні вчені: Д. Багалій, М. Возняк, Д. Дорошенко, В. Іконніков, Г. Карпов, М. Костомаров, О. Левицький, Ю. Луценко, М. Максимович, М. Марченко, Д. Наливайко, М. Петровський, М. Погодін, В. Сарапін, В. Соболев, С. Соловійов, Д. Яворницький. М. Грицай, Я. Дзира, Ф. Колесса, В. Кречотень, О. Мишанич, Д. Чижевський, В. Шевчук. Вони приділили багато уваги аналізу художніх особливостей цього твору.

Літопис Самовидця став об'єктом дослідження істориків, літературознавців, філологів, мовознавців, письменників: Д. Багалія, О. Бодяньського, М. Возняка, Я. Дзири, В. Іконникова, М. Костомарова, О. Левицького, М. Максимовича, І. Франка, Т. Шевченка, Д. Яворницького та ін. Григорію Граб'янці і його літопису присвячено праці Ю. Луценко.

Політичним та культурним центром України, набувши статусу столиці Гетьманщини, у XVIII ст. стає Глухів. У ньому розмістилася Генеральна військова канцелярія разом з іншими вищими урядовими установами. Як правило, канцеляристами ставали сини старшини, котрі закінчували Києво-Могилянську академію, дехто з них навчався у західноєвропейських університетах. Вони виявляли жвавий інтерес до історичного минулого України, готували для себе рукописні збірники, в яких уміщували уривки з рукописних або друківаних книг літературного й історичного спрямування, в тому числі ті, що стосувалися історії козаччини. Укладачі рукописних збірників включали до них також витяги з діаріюшів-журналів Генеральної військової канцелярії, часто робили власні доповнення й уточнення [1, с. 94].

З-поміж урядовців Генеральної військової канцелярії вийшло чимало державних і культурних діячів. Фактично то був центр підготовки нової української еліти, яка стояла на світських позиціях, опанувала державне мислення й мистецтво урядування. Багато дітей козацької старшини здобувало тут кар'єру на посадах військових канцеляристів. Для їх вишколу у Глухові був навіть створений спеціальний «канцелярський курінь» [2, с. 73].

На думку Омеляна Прицака, стан військових канцеляристів у Глухові XVIII ст. був носієм історичної пам'яті та державницької свідомості українського народу. Саме в цьому середовищі виник феномен «козацької історіографії», пов'язаний із реалізацією конечної потреби створення секулярної історії України [3].

Твори генеральних канцеляристів посідають надзвичайно важливе місце в інтелектуальній спадщині української еліти зазначеної доби. Вони відбивали історичні погляди, ціннісні орієнтири світської інтелігенції, політичної культури, уявлень про себе і сусідів, певною мірою вплинули на риси національної ідентичності українців пізнішого часу.

На процес формування рис культурної ідентичності канцеляристів впливали домінуючі в суспільстві буденні уявлення, світоглядні стереотипи, загальна духовна атмосфера, а також публічні ритуали і церемонії, що відбувалися на державному рівні як у гетьманській столиці – Глухові, так в головних центрах імперії – Петербурзі й Москві.

Щоденники генеральних канцеляристів Миколи Ханенка «Діаріуш або Журнал», «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка», Якова Марковича, Пилипа Борзаківського, Павла Ладинського, члена Другої малоросійської колегії українського філософа, просвітника-демократа Якова Козельського, багатотомні щоденники-хроніки невідомих авторів стали новою формою літописання та вираження національного патріотизму.

У XVIII ст. у «вченій» культурі України визначився стійкий інтерес до козацької теми. Значний внесок у подібну літературу зробили автори, на самосвідомість яких вплинуло соціокультурне середовище військових канцеляристів, насамперед С. Дівович, С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський.

Одним із найвідоміших козацьких літописів є «Літопис Самовидця» невідомого автора, якого звать «таинственным анонимом» (видання київської «Временной комісії для розбору древних актов», Київ, 1878). Це, мабуть, був український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й свої записи почав десь близько 70-х років XVII ст. Оповідає автор про події, як самовидець, особливо в другій половині своєї праці, доведеної до 1702 р., але разом він дуже добре вмів додержати й надзвичайно об'єктивного, просто епічного тону, скупого на деталі особистого характеру, зате багатого на цікаві громадські відомості. Ця об'єктивність робить з літопису Самовидця дуже цінне історичне джерело [4, с. 207]. Самовидець підкреслює всенародний характер війни, виділяє військовий талант Богдана Хмельницького, наголошує на його патріотизмі, сміливості, витримці й авторитеті серед козацтва.

З історією Глухова пов'язане ім'я перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича, автора віршованого діалогу «Розмова Великої Росії з Малоросією».

У діалозі між Росією і Україною головна увага надана героїчній боротьбі українських козаків-

патріотів з турецькими, татарськими і польськими ворогами, починаючи від перших кошових та гетьманів і закінчуючи Розумовськими та їхньою роллю в історії. Пафос цього твору полягає у визнанні Малоросії як рівній Великої Росії.

Матеріали щоденників, зроблені військовим канцеляристом Миколою Ханенком, а також його особистий щоденник, який він розпочав 1719 р., а закінчив на схилі літ, є цінним історичним джерелом, що дає змогу досить добре простежити риси авторської індивідуальності, що сформувалися під впливом культурно-історичного середовища, до якого входили освічені кола українського суспільства, в тому числі військові канцеляристи. Йдеться, зокрема, про впливи на них барокової культури з увагою до вигадливих деталей, емблем, символів, алегорій.

Наші козацькі літописи підвів під одне спільне визначення М. Грушевський, назвавши їх «літературою канцеляристів». Приналежність до канцеляристів тільки давала змогу професійно тримати в руках перо. Зводячи в єдине їхні погляди, В. Шевчук робить висновок, що позицій було здебільшого три: перша – старшинська, яка підтримувала гетьманську владу і автономію як вигідні собі і дивилася на всіх інших згори; друга – шляхетська, яка була більше зацікавлена в царських чи королівських дарунках і через це скося дивилася на гетьманську владу; третя – загальнокозацька, яка дбала про інтереси цілого козацького стану [5].

Як вершини української історіографії початку XVIII ст. дослідники класифікують твори Григорія Граб'янки та Самійла Величка, які в історіографічних нарисах отримали назву «козацьких літописів». Зв'язок з бароковою культурою простежується у «літературизації» джерельних текстів, акцентуванні надмірної уваги на історичних подіях, благородних героях, контрастне представлення «добра» та «зла». Чільне місце в творах відводиться опису екстремальних ситуацій, героїки та моральних уроків історії [6].

Протягом усього XVIII ст. літопис Григорія Граб'янки був чи не найпопулярнішим серед рукописної «козацької» літератури, що містила історіографічні твори з більш чи менш вираженим прагненням до художнього осмислення подій, віршових комплексів, збірок офіційних документів, пактів, статей, договорів тощо.

У передмові Григорій Граб'янка у дусі барокової поетики заявляє, що мета його праці – загальна користь. Він, як і польські історики, виводить генеалогію козаків від «праотця свого Гомера, внука Ноева» і від козарів (хозар). Народ «малоросійський» походить від скитів та аланів. Сплетення історичного і фантастичного теж указує на барокову естетику літопису. Автор прагне нагадати читачеві про колишню славу козацьку, що

було дуже важливим в умовах поступової втрати Україною автономії [7].

Літопис Григорія Грабянки, вживаючи сучасну термінологію, Ю. Луценко називає бароковим історичним романом. Тут наявний широкий спектр художніх засобів. Автор вводить у свою розповідь вірші, напівлегендарні перекази. На сторінках твору ми зустрічаємо такі властиві для барокових художніх творів особливості, як поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичними, використання прийомів контрасту, смакування натуралістичних подробиць, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів і т. ін.

Відповідно до свого завдання – звеличення Хмельницького і його доби – Грабянка написав свій твір складною, сильно стилізованою під церковнослов'янську українською книжною мовою того часу. Архаїзуючи мову, автор прагнув досягти високого, патетичного стилю розповіді, в яку все ж проникли народнорозмовні елементи [8, с. 9].

Літопис Самійла Величка є не тільки Літописом, але й історичним, і художнім, і публіцистичним твором, збіркою документів автентичних і художніх стилізацій під документ, антологією художніх творів різних авторів. А насамперед – то витвір духу самого С. Величка, велична пам'ятка, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі. Поруч з І. Вишенським, Л. Барановичем, Ф. Прокоповичем, Г. Сковородою, І. Фальківським С. Величко – монументальна літературна постать [5].

Розглядаючи Величків твір на тлі світової літератури, В.О. Соболев відзначає: «Своїм твором С. Величко включився в розробку популярної в європейській бароковій літературі теми руїни, смерті, нищення, але осмислив її відповідно до національної ментальності, послугуючись традиційно-вітчизняними, закоріненими у фольклор та поезику давньоруських літописів, засобами» [9].

У цьому літописі вперше в українській літературі подано систематизовані життєписи гетьманів. Так само, як і для Граб'янки, для Величка центральним сюжетом його історії виступають події Хмельниччини. У політичному плані автор послідовно відстоює ідеї українського автономізму, наголошує на винятковій політичній ролі козацтва, його шляхетності [5].

Центральною статтю Величкового твору (як і в інших козацьких літописах) виступає Богдан Хмельницький. В ідеалізації образу Хмельницького автор спирається на фольклор. У «Сказанії» гетьман постає не тільки геніальним воєначальником, а й блискучим промовцем. Величко порівнює Хмельницького із біблійним Мойсеєм, неодноразово підкреслюючи, що гетьман має особливий, даний від Бога розум. Досить привабливим постає в літописі образ легендарного кошового отамана Запорозького

Війська Івана Сірка, в чому особливо позначився вплив української народно-поетичної традиції [7].

Джерела Літопису Самійла Величка – проблема важлива і суперечлива. Метод їхнього використання сам автор означив доволі просто: «Що в одному джерелі не знайшов – доповнив з іншого» [5, с. 29].

Д. Багалій вважав, що автор Літопису вносив до тексту цілі документи, які йому траплялися, бо не любив і не хотів складати своє історичне оповідання лише на основі переказів [10, с. 68].

Джерелами для літописця слугували літературні твори різних авторів, зокрема панегірики, вірші, епітафії, щоденники історіографів, описи битв, усні перекази, легенди, особисті враження. Окремі, уведені до Літопису тексти можна розглядати як літературну антологію барокових традицій. С. Величко надзвичайно чутливий і уважний і до наративних джерел: активно використовує українські народні перекази, легенди, думи, пісні, особливо ті, які мають пряме відношення до козацтва [11], часом прямо посилається на розповіді старих людей [5].

Величкове переосмислення спадщини своїх попередників органічно вписується в систему загальноєвропейських барокових історико-літературних здобутків, коли творча компіляція і переклад надавали творчій широті, цільності, звучності завдяки творчому поводженню з джерелами, нетрадиційному підходу до перекладу як процесу. На думку Ю.М. Нікольченка, саме вірогідність джерел, історична правдоподібність змальованих у Літописі подій, явищ і постатей суттєво вплинула на визначення його першості серед шедеврів української історичної літератури XVII–XVIII ст. [11].

Найстаріша книга, на яку посилається С. Величко, – щоденник Окозького, друкований у Кракові 1639 р. В огляді джерел він називає «Війну домову» С. Твардовського, видану в Каліші 1681 р., і російський переклад книги С. Пуфендорфа «Введение в историю европейскую», видану в Петербурзі 1718 р. Крім того, він знайомий з хроніками Гвагніна і Кромера, має анонімну польську книжечку під назвою «Нужда з Бідою з Польщі йде», користується «Синописом» і «Скарбницею» І. Галятовського, видрукованою в Новгороді-Сіверському 1676 р., книжкою того ж автора «Костел західній», відзначає праці Д. Туптала, зокрема його знамениті «Четь-Мінеї», перелічує праці М. Максимовича, Л. Барановича, цікавиться книгами, що виходили в Росії, але мали певне відношення до України («Катехізіс» у перекладі К. Істоміна, «Вечеря духовна» С. Полоцького). Йому відомі друковані конституції вільного екстраординарного сейму у Варшаві, поема О. Бучинського-Яскольда «Чигирин», «Звільнення Єрусалима» Т. Тассо, на основі якого він створив

власну новелу, одну з кращих, які знає наше старе письменство. Він подає уривок з астрономії краківського астронома Ормінського, користується краківськими газетами [5].

Як вихованець Київської академії, Величко вільно оперує образами античної міфології, добре ознайомлений із сучасними йому законами риторики, знає закони версифікації, розрізняє «гладкий» стиль від невправного, іронізує з невправних віршів, тобто має певний і досить вироблений літературний смак [5].

С. Величко писав свій Літопис складною канцелярською мовою, яку можна назвати й штучною, – такою мовою не розмовляв ніхто. П. Житецький визначив її як «строкату, причавлену при тому канцелярською рутинною, з роздутим уявленням про козацьке наріччя». І справді, С. Величко називає свою мову козако-руською і визначає як козацьке наріччя. Перед нами типова книжна українська мова, якою широко користувалися як літературною тільки на Україні в XVII–XVIII ст. Інша справа, що вона залишалася мертвою, як мертвою була й сама ідея витворювати якусь окремішу «наукову мову». Але така практика існувала упродовж століть – суміш української народної і старослов'янської, густо пересипана полонізмами й латинізмами, з фразою, будованою не без впливу латинської [5].

Годиться відмітити кілька рис Величкового письма. Літопис написано, по суті, одностильово, але нерівно. В текст уводяться часом легенди, вірші, оповідання, а окремі частини звучать як окремі оповідання (наприклад, опис Корсунської битви, опис нападу турків на Запорозьку Січ, облога Чигирини турками). Він уміє вести розповідь, викликаючи у читача інтерес, а насамкінець подає вражаючі сцени. Саме тому деякі описи набувають особливої художньої сили, наприклад, сцена загибелі І. Брюховецького чи А. Мурашка. Завдяки об'єктивному викладу, насиченості Літопису документами, такі введення відіграють особливу естетичну роль [5].

Велика кількість і різносюжетність літературних творів глухівських канцеляристів свідчить про значення Глухова не тільки як державної ставки гетьманів (Суботів, Чигирин, Гадяч, Батурин), але і як про духовно-культурну столицю України.

Посилання

1. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–98.
2. Вечерський В.В., Белашов В. Глухів [Текст] / Віктор Вечерський, Валерій Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 165 с.
3. Прицак О.І. Мій шлях історика / Прицак О. // Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж: [б. в.], 1991. – С. 62–78.
4. Сфремов С. Історія українського письменства / за ред. М.К. Наєнка. – К., 1995. – 538 с.

5. Величко С. Літопис [Текст]: у 2-х т. / Самійло Величко: пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. Валерій Шевчук; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро. 1991. – Т. 1. – 371 с.

6. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2011. – 407 с.

7. Береза І.Ю., Руссова В.М. Історія української літератури (давня література): навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – 171 с.

8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.

9. Соболев В.О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко: [монографія]. – Донецьк: Отечество, 1996. – 334 с.

10. Багалій Д. Нарис української історіографії: Літописи / Дмитро Багалій. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. – 138 с.

11. Нікольченко Т. М. Джерелознавчий аспект дослідження літопису Самійла Величка / Т.М. Нікольченко, Ю.М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. – 2012. – Вип. 4. – С. 59–66. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vmdu_fks_2012_4_12.pdf

Заика В.В. Літературно-публицистические достижения глуховских канцеляристов

В статье рассматривается место литературно-публицистических достижений глуховских канцеляристов в державотворческих процессах Гетманщины второй половины XVII–XVIII вв. Освещается влияние «казацкой историографии» на черты национальной идентичности украинцев более позднего времени. Подчеркнуто значение Глухова как государственной столицы гетманов и духовно-культурного центра Украины указанного периода.

Ключевые слова: канцеляристы, «казацкая историография», дневник-хроника, летопись, панегирик, барочный исторический роман, пересказ, легенда, ценностные ориентиров, национальная идентичность.

Заика V.V. Literary and publicistic achievements of the Hlukhiv office clerks

The article analyses the role of the literary and publicistic achievements of the Hlukhiv office clerks in the state developing processes of the Hetman Ukraine in the second half of the 17th century–18th century. The influence of the «Cossack historiography» on the national identity features of Ukrainians of the later period is highlighted. The importance of Hlukhiv as the state capital of Hetmans and the spiritual and cultural centre of Ukraine in the mentioned period is stressed.

Key words: office clerks, «Cossack historiography», daily chronicle, historic chronicle, eulogy, Baroque historical novel, tale, legend, values orientations, national identity.

09.03.2016 p.